

<https://helda.helsinki.fi>

Demokratian käsite peruskoulun oppikirjoissa

Satokangas, Henri

2021-11

Satokangas , H 2021 , ' Demokratian käsite peruskoulun oppikirjoissa ' , Kasvatus & Aika ,
Vuosikerta. 15 , Nro 3-4 , Sivut 192-209 . <https://doi.org/10.33350/ka.109716>

<http://hdl.handle.net/10138/336640>

<https://doi.org/10.33350/ka.109716>

---

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

ARTIKKELI

<https://doi.org/10.33350/ka.109716>

Demokratian käsite peruskoulun oppikirjoissa

Henri Satokangas

Artikkelissa tarkastellaan demokratian käsitteen rakentumista oppikirjateksteihin. Aineistona on peruskoulun oppikirjoja eri oppiaineista. Demokratian käsitteen, sen merkitysten ja kontekstien rakentumista tekstiin tarkastellaan diskurssianalyttisesti kysymällä, millaisena demokratian käsite esitellään ja millaisiin käsitteellisiin kehyyksiin se kytketään. Analyysi osoittaa, että demokratia määritellään ensisijaisesti kansanvaltaiseksi valtiomuodoksi, mutta siihen liitetään elimellisinä aineksina demokraattisen kansalaisuuden, dialogin ja sananvapauden kaltaisia ihanteita. Demokratia ankkuroidaan yhtäältä Suomeen ja toisaalta antiikin Kreikkaan, ja sen merkitystä hahmotellaan usein suhteessa diktatuureihin ja epädemokraattisiin maihin. Analyysi osoittaa, että demokratia esitetään enimmäkseen joko päällä tai pois olevana tilana sekä staattisena käsitteenä. Havaintojen pohjalta pohditaan, millainen olisi käsitteen problematisoiva, jatkumomallinen tai utooppinen esitystapa ja missä määrin esitystavat ohjaavat poliittisen mielikuvituksen käyttöön ja demokraattiseen kansalaisuuteen.

Johdanto

Demokratia on abstrakti ja eri konteksteissa eri tavoin määrittyvä käsite, jota käytetään taa- jaan niin yleiskielessä kuin useiden erikoisalojen kielissä. Tässä artikkelissa tarkastellaan lingvistisen diskurssianalyysin keinoin demokratian käsitettä ja sille rakentuvia konteksteja peruskoulun oppikirjoissa.¹

2020-luvun alussa demokratian olemuksen pohdinta kasvatuksen näkökulmasta on ajan- kohtaista. Puhe demokratian ajautumisesta ahtaammalle esimerkiksi populismin ja autoritääristen tendenssien paineessa on poikunut runsaasti kirjallisuutta demokratian kriisistä (esim. Runciman 2018; Levitsky & Ziblatt 2018; Applebaum 2020; ks. myös Belt 2020). Julkisessa keskustelussa ja mediassa monet toimijat ovat heränneet kiinnittämään huomiota demokraattisten yhteiskuntien kontingenttiin luonteeseen: demokraattinen yhteiskuntajärjestys ei ole itsestäänselvyys vaan edellyttää aktiivista ylläpitoa ja puolustamista. Vuosituhannen vaihteen jälkeen onkin käynyt selväksi, ettei koko maailma ole marssimassa luonnostaan kohti liberaalia demokratiaa, vaan demokratia on vain yksi mahdollinen valtiolli-

¹ Haluan kiittää lämpimästi nimettömiä arvioijia arvokkaista kommentteista.

sen kehityksen tulos monien joukossa (Eskelinen 2019, 7). Vaikka demokratisoitumiskehitys on epävarmaa, demokratia ei itsestään selvästi ole myöskään tuhon tiellä. Demokraattiseen kansalaisuuteen kasvattamisella on merkittävä rooli demokraattisten yhteiskuntien tulevaisuuksien muotoutumisessa, ja siksi on kiinnostavaa, millaisena yhteiskunnallisen ajattelun välineenä demokratian käsite esitellään oppikirjoissa, jotka ovat edelleen kasvatuksen käytännöissä merkittävässä tiedollisessa auktoriteettiasemassa.

Demokratian käsitteeseen on historiallisesti liittynyt monenlaisia toisiinsa kytkeytyviä ideoita ja ihanteita (esim. Alhanen & Perhoniemi 2017, 9). Demokratia voidaan nähdä ensinnäkin valtiomuotona ja toiseksi elämäntapana (Alhanen 2016, 11–12). Jälkimmäiseen näkökulmaan kuuluu ajatus demokraattisesta kansalaisesta. Demokraattiseen kansalaisuuteen kasvattamisessa koulutus on keskeisessä roolissa, onhan se yhteiskunnan virallisen tiedon välittämisen instituutio. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden mukaan ”[p]erusopetus edistää hyvinvointia, demokratiaa ja aktiivista toimijuutta kansalaisyhteiskunnassa” (Opetushallitus 2014, 16). Oppikirjoilla on perinteisesti ollut keskeinen asema opetuksessa opetussuunnitelman vaikutusvaltaisina tulkintoina (esim. Heinonen 2005). Ne tarjoavat siten opettajalle tuen opetussuunnitelman toteuttamiseen. Oppilaalle ne tarjoavat muun muassa mallin käsitteellisistä teksteistä ja rakentavat siten käsityksiä tiedonalan tavasta jäsentää, luokitella ja selittää maailmaa (Hiidenmaa 2003, 226). Tämä artikkeli selvittää, millaiseksi perusopetuksen oppikirjatekstit demokratian käsitteen rakentavat ja mistä näkökulmista sitä ensisijaisesti katsovat.

Demokratia käsitteenä oppikirjoissa

Demokratia on liikkuva ja muuttuva käsite, jolla on pitkä historia osana erilaisia ajattelupeirinteitä. Tarkastelemalla demokratia-käsitteen muotoutumista ja kehityskulkuja eri-ikäisistä teksteistä voidaan muodostaa kuva yhteiskunnallisen ajattelun tavoista ja suuntauksista eri aikoina ja eri ympäristöissä (ks. esim. Alhanen & Perhoniemi 2017). Voidaan myös kysyä, miten demokratian käsitettä on käytetty: ihanteena, yhteiskunnallisen muutoksen välineenä, jopa aseena. Käsitteen käytöstä eri ympäristöissä, kuten oppikirjateksteissä, voidaan tunnistaa niitä keskeisiä periaatteita, ideoita ja ajatuksia, joiden yhteenkietoutumaksi demokratian käsite on vuosituhansien mittaan muotoutunut. Tällaisia ovat esimerkiksi vapaus, tasa-arvo, dialogi, edustuksellisuus ja suvaitsevaisuus (Alhanen & Perhoniemi 2017). Kiinnostavaa onkin, millaisilla painotuksilla ja minkä ulottuvuuksien kautta demokratian käsitettä konstruoidaan oppikirja-aineiston teksteihin.

Opetus ja demokraattiseksi kansalaiseksi kasvattaminen on yleensä keskeinen osa demokraattisia järjestelmiä. Jo Aristoteles korosti kasvatuksen roolia demokratiassa (Alhanen & Perhoniemi 2017, 39–45). Perusopetuksen opetussuunnitelma nostaa demokratian opetuksen keskeiseksi periaatteeksi (esim. Opetushallitus 2014, 16, 19, 24, 28). Koska oppikirjat perustuvat opetussuunnitelmaan ja niitä myös luetaan opetussuunnitelman soveluksina, demokratiaan kasvattaminen voidaan nähdä myös oppikirjojen yhdeksi tehtäväksi. Oppikirja-analyyseissä on kuitenkin paikallaan erottaa demokratia opetusta ohjaavana taustaperiaatteena ja demokratia opetussisältönä. Oppikirja-analyysi selvittää demokratian käsitettä nimenomaan kirjojen opettamana sisältönä, ja oppikirjojen esitystavat näen puolestaan yhtenä osana laajemman demokratiaperiaatteen toteuttamista opetuksessa, toisin sanottuna katson oppikirjatekstiä yhtenä perusopetuksen taustalla olevan periaatteen havaittavana ruumiillistumana. Se, millaisena demokratian käsite esitellään, on yksi tapa lähestyä oppikirjoja demokratiakasvatuksen välineenä.

Lähestyn demokratian käsitettä oppikirjoissa kysymällä, nähdäänkö demokratia staattisena vai dynaamisena käsitteenä – itsestään selvänä ja valmiina opittavana sisältönä vai käsitteellisenä työkaluna, jonka avulla problematisoida ja analysoida yhteiskunnallisia ilmiöitä (ks. Löfström 2001; Saario 2012, 105). Tarkastelen analyysiosassa käsitettä lisäksi utooppisuuden ja jatkumollisuuden näkökulmista. Rakentuuko demokratian käsite ainoastaan valtiollisen järjestelmän käytänteiden ja toimintatapojen kuvaukseksi vai voiko se toimia myös eteenpäin työntävänä ihanteena ja poliittisen mielikuvituksen lähteenä (ks. Eskeinen 2019)? Entä näyttäytykö demokratia joko läsnä tai poissa olevana, on/off-luonteisena olotilana vai voiko yhteiskunnallista tilaa arvioida sen avulla esimerkiksi demokraattisuuden tai demokratisoitumiskehityksen jatkumoilla (ks. Tilly 2007)?

Oppikirjat ovat siitä erityinen joukko tekstejä, että niiden eksplisiittisenä pyrkimyksenä on muokata tulevien sukupolvien arvomaailmaa ja käsityksiä (Macgilchrist 2018). Oppikirja kuvastaa aikansa hegemonisia näkemyksiä, arvoja ja ajattelutapoja (esim. Provenzo, Shaver & Bello 2011). Opetussuunnitelma ohjaa oppikirjojen sisällöllisiä valintoja sen kautta, että siitä poikkeavat kirjat tuskin menestyvät markkinoilla. Oppikirjantekijöiden tehtäväksi jää silti paljon valintoja sisältöjen ja etenkin esitystapojen suhteen. Oppikirjat voidaan nähdä didaktisen transposition (ks. Kang & Kilpatrick 1992; myös Karvonen 2019, 48) tuloksena; didaktinen transpositio on nimitys sille prosessille, jossa jollakin tieteenalalla tuotettu tieto valikoidaan, rajataan ja muotoillaan opetettavaan muotoon. Demokratian käsitteen kohdalla didaktisessa transpositiossa on jätetty näkyviin ja korostettu joitakin demokratian käsitteeseen kytkeytyneitä näkökulmia ja ideoita ja jätetty toisia näkymättömmämmiksi. Tarkasteltaessa käsitteiden rakentamisen ja esittämisen tapoja selvitetään oppikirjojen esittämää kuvaa tiedosta (ks. Hiidenmaa 2003, 226–227).

Demokratia on Suomessa ilmeisellä tavalla hegemoninen näkökulma parhaan mahdollisen yhteiskuntajärjestelmän ajatteluun, ja myös perusopetus instituutiona on esimerkiksi opetusta ohjaavien dokumenttien kautta sitoutunut demokraattisiin periaatteisiin ja demokraatiakasvatukseen (ks. Männistö & Fornaciari 2017). Demokratiaan sitoutuminen, kuten perusopetuksen arvoperusta ylipäänsä, on luonnollisesti normatiivinen, arvoihin pohjautuva ja ideologinen lähtökohta. Onkin syytä pitää mielessä, että kaikki eivät jaa tätä lähtökohtaa; jos se olisi kaikkien jakama, ylempänä kuvattua demokratian kriisiäkään ei olisi. Oman positioni ja analyysistä tekemiäni johtopäätösten ja toimintaehdotusten kannalta olennaista on, että olen opetussuunnitelman tapaan ottanut lähtökohdaksi demokratian toteutumista kohti pyrkimisen ja sen, että demokratian asemaa tulee puolustaa kasvatuksen kentällä. Näenkin sen pohtimisen, millä tavalla demokratian käsite oppimateriaaleissa esitetään, yhtenä osana perusopetuksen demokraatiakasvatuksen projektia.

Tutkimuskysymykset, aineisto ja menetelmät

Demokratian käsitteen rakentumista oppikirjateksteihin lähestytään seuraavien tutkimuskysymysten kautta:

1. Miten demokratian käsite määritellään oppikirjoissa, mitä merkityksiä siihen liitetään ja mihin muihin käsitteisiin se kytetään?
2. Millainen konteksti demokratian käsitteelle rakennetaan eri oppiaineiden kirjoissa?

Tutkimuksen pohja-aineistona on käytetty digitoitua 34 oppikirjan aineistoa, joka koostuu kuuden oppiaineen (yhteiskuntaoppi, matematiikka, uskonto, elämäntutkimus, äidin-

kieli ja ympäristöoppi/maantieto) 2., 6. ja 9. luokan vuoden 2014 opetussuunnitelman mukaisista oppikirjoista. Aineisto on koottu Kulttuuri-, katsomus- ja kielitietoinen perusopetus -hankkeessa Helsingin yliopistossa. Yhtäältä hankkeen aineistonkeruun pyrkimyksenä oli kattaa koko peruskoulu ja oppiaineiden kirjo, toisaalta käytännön syyt ohjasivat rajaamaan aineiston käsiteltävissä olevan kokoiseksi, ja keruu rajattiin kolmeen luokka-asteeseen, kuuteen oppiaineeseen ja kahteen teokseen kunkin luokka-asteen yhtä oppiainetta kohti. Rajasin tämän artikkelin aineiston tutkimuskysymysteni mukaisesti niihin tekstijaksoihin, joissa demokratian käsitettä esitellään, selitetään ja havainnollistetaan. Aineiston rajaus käynnistyi sähköisellä sanahauulla, jota seurasi tekstijaksojen lähiluku ja tarkastelu tutkimuskysymyksiä vasten.

Demokratian käsitettä rakentavia jaksoja esiintyy lähinnä 6. ja 9. luokan yhteiskuntaopin ja elämäntutkimustiedon sekä jonkin verran uskonnon ja maantiedon kirjoissa. Demokratia onkin erityisen keskeinen yhteiskuntaopin sisältö (oppiaineesta ja sen käsitteistä ks. Löfström 2001; Saario 2012; Mikander 2016, 41–45). Opetussuunnitelmassa demokraattinen yhteiskunta, aktiivinen kansalaisuus ja vaikuttaminen mainitaan yhteiskuntaopin keskeisinä sisältöinä (Opetushallitus 2014, 418–420). Demokraattinen kansalaisuus on myös uskonnon ja elämäntutkimustiedon keskeinen sisältö (Opetushallitus 2014, 134, 139), mikä näkyy aineiden oppikirjateksteissä demokratian käsitteen nostamisena fokukseseen.

Tarkastelen demokratian käsitteen esitystapoja ja sille rakennettuja konteksteja diskursiivisen kysymyksenasettelun valossa. Diskursiivinen lähestyminen kielenkäyttöä toimintana, joka rakentaa sosiaalista todellisuutta kielellisten ja muiden semioottisten resurssien avulla (esim. Pietikäinen & Mäntynen 2019; Pälli & Lillqvist 2020). Oppikirjatutkimuksessa (etenkin kriittinen) diskursiivinen analyysi on tyypillinen menetelmä (esim. Macgilchrist 2018). Tässä tutkimuksessa kyse on demokratian käsitteen diskursiivisesta rakentamisesta tekstiin ja samalla sen representoinnista (ks. Pietikäinen & Mäntynen 2019, 78–79). Millaisen kuvan demokratian käsitteestä oppikirjateksti rakentaa, mitä merkityksiä siihen kytketään ja millaisiin konteksteihin se sijoitetaan? Miten se asemoidaan osaksi sosiaalista todellisuutta sanastollisilla ja kieliopillisilla keinoilla? Kyseessä on siis tutkimustyyppi, jossa jonkin käsitteen ja sen kontekstien rakentamista tarkastellaan teksteissä diskursiivisesti (esim. Suuriniemi 2019; Pavlick 2019). Keskeisiä analyysin kohteita tällaisessa lähestymistavassa ovat esimerkiksi määritelmien, toimijuuden ja kontekstin tarkastelu (ks. Fairclough 1989; Pavlick 2019, 489–490): mitä demokratia on, miten se asetetaan osaksi toimintaa (esim. toimijaksi tai paikaksi) ja mihin käsitteelliseen ympäristöön se sijoittuu? Tuloksena on ensinnäkin käsitteen esitystapojen erittely ja toiseksi käsitteen pohtiminen osana sosiaalista ja yhteiskunnallista kontekstia – tässä tutkimuksessa demokratian käsitteen pedagogisten esitystapojen pohdinta suhteessa demokraatiakasvatukseen ja sen tavoitteisiin. Oppikirjatutkimuksen perinteessä maailman – esimerkiksi ihmisryhmien – kuvaamisen tapojen (representaatioiden) tarkastelu on tyypillinen lähestymistapa oppikirjojen sisältöön (esim. Karvonen ym. 2017). Tämä artikkeli sijoittuu ennen kaikkea oppikirjatutkimuksen haaraan, jossa keskitytään siihen, millaisen kuvan tiedosta oppikirjateksti esittää (ks. Macgilchrist 2018).

Kun tarkastellaan niitä kielellisiä resursseja, joilla käsitettä tekstissä konstruoidaan, keskeisiä käsitteitä ovat esimerkiksi määritelmälause, lauseenjäsenyys (ks. VISK § 907) sekä semanttiset roolit (ks. VISK § 446). Määritelmälause on Shoren (2020, 347–348) lauseopissa funktionaalinen lausetyyppi, joka kattaa jonkin ilmauksen merkitystä määrittelevät lauserakenteet kuten *x on y* ja *x tarkoittaa y:tä*. Lauseenjäsenyyttä ja semanttisia rooleja tarkastelemalla on mahdollista eritellä täsmällisesti sitä, miten *demokratia*-sana sijoitetaan

erilaisten prosessien osaksi: onko se esimerkiksi olotila, jossa jotakin tapahtuu, vai kenties tahtova toimija. Lisäksi sananvalintojen analyysi tekee näkyväksi ne näkökulmat, joista demokratian käsitettä rakennetaan ja joilla tekstiin luodaan tietynlaista kuvaa maailmasta (Fairclough 1992, 190–194; Pietikäinen & Mäntynen 2019, 93–102). Kontekstilla tarkoitan tässä sellaista tekstiin näkyviin kirjoitettua käsitteellistä, historiallista ja maantieteellistä ympäristöä, johon käsite sijoitetaan (vrt. Satokangas 2020).

Analyysissa eriteltyjen kategorioiden jaottelu on aineistolähtöinen mutta tukeutuu teoriakirjallisuuteen siinä mielessä, että aineistosta havaitut tavat rakentaa demokratian käsitettä mukailevat usein edeltävän tutkimuskirjallisuuden kategorisointeja. Oppikirjan kirjoittajat toisin sanoen osoittavat diskursiivisilla valinnoillaan suuntautuvansa moniin sellaisiin demokratiaan kytkeytyviin ideoihin, joita on esitelty myös aiemmassa kirjallisuudessa. Keskeiseksi analyysissa nousee näkökulma, jota jo Karvonen (1995) nosti esiin 1990-luvun oppikirjoista: se, kuinka annettuna ja luonnollisena tietona käsitejärjestelmä esitellään. Juuri demokratian kaltaisen käsitteen kohdalla voisi olla hyödyllistä ohjata tulkitsemaan, mihin tarkoituksiin käsitettä kulloinkin käytetään. Seuraavissa kahdessa analyysiluvussa erittelen demokratian käsitteen ja sen kontekstien rakentumista oppikirjateksteissä.

Mitä demokratia on ja mitä siihen kuuluu?

Erittelen tässä luvussa niitä aineksia, joista demokratian käsite oppikirjateksteissä rakentuu. Lähdän liikkeelle demokratian määrittelystä. Aineistosta käy ilmi, että määritelmässä demokratian ydinsisältönä esitetään kansanvaltainen järjestelmä, jolloin demokratia valtiomuotona -näkökulma on ensisijainen. Pelkät määritelmät kuitenkin antavat vain kapean kuvan käsitteen saamista merkityksistä. Kun tarkastellaan, mitä merkityksiä demokratian käsitteeseen liitetään demokratiaa määrittelevien virkkeiden yhteydessä, näkyviin piirtyy niitä demokratian käsitteen ulottuvuuksia, joita demokratian perinteestä puhuttaessa usein nostetaan esiin, kuten dialogin ja sananvapauden ihanteet.

Demokratia valtiomuotona: kansanvalta, vaalit ja äänestäminen

Demokratia näyttäytyy ensisijaisesti kansanvaltaisena valtiomuotona niissä tekstijaksoissa, joissa käsitettä määritellään erilaisilla määritelmälauseilla tai muilla kahden ilmauksen samuutta ilmaisevilla lauseilla.

Demokratia tarkoittaa yhdessä päättämistä. Demokratiassa jokaisella on yhtä suuri mahdollisuus vaikuttaa. (Forum II, 33.)

Yleisesti hyväksytty päätöksenteon ihannemalli on demokratia. Sana demokratia tulee antiikin kreikan sanoista demos (kansa, rahvas) ja kratia (valta), ja se kääntyykin suomen kielessä muotoon kansanvalta. – – Kansalaiset valitsevat poliittiset päättäjät vaaleilla. (Memo, 170.)

Demokratia tarkoittaa kansanvaltaa, eli demokratiassa kansalaiset päättävät yhteisistä asioistaan. (Forum 9, 170.)

Demokratia on järjestelmä, jossa kansalaiset voivat vaikuttaa ja osallistua yhteisten päätösten tekoon esimerkiksi äänestämällä. (Lipas, 82.)

Nykyään monet maailman valtiot ovat demokratioita. Tämä tarkoittaa, että kansalaiset saavat osallistua päätöksentekoon. Esimerkiksi Suomessa täysikäiset saavat äänestää vaikkapa eduskuntavaaleissa ja presidentinvaaleissa. (Uniikki, 175.)

Suomen poliittinen järjestelmä on demokratia eli kansanvalta. Demokratiassa kansalaiset äänestävät niiden asioiden puolesta, joita he haluavat edistää. (Kompassi, 53.)

Demokratia saa usein selityksekseen *kansanvallan* tai *yhdessä päättämisen*. Katkelmissa korostuu tekninen yhteiskunnan järjestämisen, valtiomuodon ja vallanvaihdon käytäntöjen näkökulma (vrt. Tomperi 2018, 20). Määritelmäauseet rakentuvat kielellisesti tyypillisesti *olla*-verbin (*demokratia on [...]*) tai *tarkoittaa*-verbin (*demokratia tarkoittaa [...]*) varaan. Tällaisten määritelmäauseiden ulkopuolella demokratia on adverbiaalinen asemissa (ks. VISK § 959) tilana, jossa toimitaan tietyllä tavalla (*demokratiassa [...]*). *Memo-* ja *Kompassi*-katkelmissa demokratian käsitteen esittelevät lauseet eivät tarkkaan ottaen ole määritelmäauseita vaan luonnehtivia samuuslauseita (ks. Karvonen 1995, 119–120), mutta niissäkin esitetään määritelmäauseiden tapaan sanalle *demokratia* toisin sanoen muotoiltu selitys. *Demokratia*-sanan etymologiaa tuodaan jonkin verran esille, ja se perusteleekin osaltaan kansanvallaksi määrittelyä. Määritteleville jaksoille on ominaista demokratian käsitteen rakentuminen staattiseksi, opiskeltavaksi sisällöksi. Tässä tyypillinen kielellinen resurssi on yksiyhdistävä kategorinen väitelause (ks. esim. Virtanen 2015, 31), jolla luodaan oletus, että lukija hyväksyy väitteen sellaisenaan, ja vaihtoehtoiset näkökulmat jäävät näkyttömiin.

Esimerkkien valossa olennaista demokratialle on kansalaisten osallistuminen päätöksentekoon, ja se tapahtuu äänestämällä. Äänestäminen näyttäytyy – dialogin ohella (ks. alla) – demokratian elimellisenä käytänteenä ja esiintyy demokratian indeksinä, merkkinä, joka osoittaa demokratian läsnäolon (ks. Eskelinen 2019, 27). Vaalit ja muut demokratian instituutiot koostuvat pysyvistä käytänteistä, jotka muodostavat pohjan demokratian toiminnalle valtiomuotona (Dahl 1998, 85; Tilly 2007, 10). Tilly (2007, 10–11) kuitenkin muistuttaa, että pelkkä tällaisten käytänteiden olemassaolo ei välttämättä kerro paljoakaan demokratian tilasta tai kehityskuluista; voidaan kysyä, kuinka oikeudenmukaisesti vaalit toteutuvat. Kiinnostava kysymys esimerkkien valossa on toisaalta, kuuluuko ulkoparlamentaarinen liikehdintä demokratiaan vai rajoittuuko demokratia tiettyihin rajattuihin instituutioihin. Yllä olevassa *Memo*-katkelmassa demokratia on itsestäänselvyys, ja se esitetään jaettuna ideaalina (*yleisesti hyväksytty ihannemalli*). Väitteen voi nähdä heijastelevan ajatusta yhteiskunnallisen kehityksen itsestään selvästä suunnasta, josta kaikki yleisesti ovat yhtä mieltä. Tekstiin piirtyvässä kuvassa demokraattista järjestelmää ei esimerkiksi uhkaa se, että sen sisällä toimisi demokratiaa vastustavia voimia.

Koulun tehtäviin kuuluu kriittiseksi kansalaiseksi kasvattaminen ja tämän tavoitteen voisi odottaa näkyvän myös oppikirjoissa. Tätä tavoitetta tukee demokratian käsitteen esittäminen dynaamisena eli opiskeltavan ilmiökentän problematisoimiseen ja analyysiin käytettävänä käsitteenä (ks. Löfström 2001, 13–15, 22–23). Saario (2012, 105) käyttää juuri demokratiaa esimerkkinä dynaamisesta käsitteestä yhteiskuntaopissa. Elämäkatsomustiedon oppikirja *Kompassin* tehtävänannoissa demokratian käsitteeseen kytketään aavistus dynaamisuutta, kun sitä tarjotaan problematisoinnin ja pohdinnan kohteeksi.

Mitä demokratia on?

Tuleeko demokratiassa antaa ääni kaikenlaisille ideologioille?

Mitä demokraattisen vaikuttamisen mahdollisuuksia sinulla on? (Kompassi, 53.)

Mainitse kolme tapaa, joilla voit vaikuttaa demokraattisesti koulusi toimintaan. (Kompassi, 60.)

Kysymysten kautta lukijaa ohjataan kartoittamaan esimerkiksi demokraattisen yhteiskunnan ongelmakohtia ja ristiriitaisuuksia sekä tarkastelemaan demokratian käsitteen kautta omia vaikuttamismahdollisuuksiaan arkisessa ympäristössään. Enimmäkseen lukijan silmien eteen rakennetaan kuitenkin staattinen demokratian käsite, jota määrittää kansanvalta, joka toteutuu äänestämällä vaaleissa. Kiinnostavaa onkin, mitä *ei* tehdä: demokratiaa ei esitellä lukijalle yhtäältä kriteeristönä tai jatkumona tai toisaalta ihanteena tai utopiana, jota vasten vaikkapa ympäröivän yhteiskunnan toimintaa ja käytänteitä voisi kriittisesti arvioida. Oppikirjateksteissä se joko vallitsee tai ei, siinä missä demokraattisuutta jatkumona tai (de)demokratisoitumista prosessina tarkasteltaessa jotkin yhteiskunnat ja käytänteet ovat demokraattisempia kuin toiset (vrt. Tilly 2007).

Aktiivinen kansalaisuus

Demokraattista elämäntapaa painottavaa näkökulmaa demokratian käsitteeseen tuodaan jaksoissa, joissa aktiivinen kansalaisuus esitetään tärkeänä osana demokratiaa.

Toimiva demokratia vaatii kansalaisilta aktiivisuutta. Jos vain pieni joukko kansalaisista äänestää vaaleissa, demokratia on uhattuna, sillä vain he käyttävät valtaa. Päätökset kuitenkin sitovat myös niitä, jotka eivät äänestä. (Forum 9, 170.)

Demokraattisessa yhteiskunnassa jokaisella kansalaisella on oikeus ja mahdollisuus vaikuttaa lähiympäristönsä ja yhteiskunnan asioihin. Tällaisia vaikuttamismahdollisuuksia ovat esimerkiksi päättäjien valitseminen kunnanvaltuustoihin ja eduskuntaan sekä oman koulun asioihin vaikuttaminen oppilaskunnan kautta. (Geoidi, 104.)

Velvoittavuus kirjoittuu ensimmäisessä esimerkissä kielioppiin ja semanttisiin rooleihin: *demokratia* on tahtova toimija, joka *vaatii*, ja *kansalaiset* ovat vaatimuksen kohteita. Osataan velvoittavuutta lukijaan kohdistaa myös demokratian sijoittaminen *uhkaamisen* kohteeksi tilanteessa, joka on ehdollinen (*jos*) tilanteelle, jossa äänestysaktiivisuus on alhainen. Jälkimmäisen sananvalinnoissa puolestaan korostetaan *oikeutta* ja *mahdollisuuksia* velvollisuuden sijaan. Näin sananvalinnat rakentavat tekstiin sen näkökulman, jossa demokratian käsite saa merkityksensä (esim. Fairclough 1992, 190–194; Pietikäinen & Mäntynen 2019, 93–95).

Yhteiskuntaopin 9. luokan *Memossa* esiintyy verrattain pitkä jakso, jossa kirjoittaja puhuttelee lukijaa äänestysaktiivisuudesta. Retorisena strategiana on kirjoittaa auki kokemuksia, jotka saattavat houkutella passiivisuuteen, ja osoittaa niiden naiivius. Esitetyllä tavalla ajattelevat eivät ymmärrä demokraattiseen järjestelmään väistämättä kuuluvaa kompromissien tekoa ja hitautta.

Yksi syy äänestysaktiivisuuden laskuun on se, että monet ajattelevat, ettei äänestämällä voi vaikuttaa politiikkaan. – Toinen syy on se, että ennen vaaleja poliitikot kertovat miten he kehittäisivät Suomea, mutta vaalien jälkeen he eivät aina pysty toimimaan lupaamallaan tavalla. Siksi osa äänestäjistä kokee poliitikkojen pettäneen äänestäjensä, ja seuraavalla kerralla he eivät enää halua äänestää. Tällainen ajattelu kertoo siitä, että jotkut ymmärtävät huonosti Suomen poliittista järjestelmää. – Demokraattisessa järjestelmässä päätöksenteko perustuu kuitenkin neuvotteluihin ja kompromisseihin. Suurempien uudistusten tekeminen on siksi yleensä hidasta, eikä kukaan saa koskaan kaikkia haluamiaan asioita läpi sellaisenaan. (Memo, 187.)

Tekstijakso on kärsivälliseksi, järjestelmän monimutkaisuutta ymmärtäväksi kansalaiseksi kasvattamista. Katkelman ilmeinen pyrkimys on valmentaa lukijaa sietämään demokratiaan väistämättä kuuluvaa kompromissien tekoa ja sitä, että kaikki omat toiveet eivät välttämättä välittömästi toteudu. Myös demokratialle välttämätön dialogi tulee esiin *neuvottelun* muodossa. Persoonaviittaaminen pysyy avoimena eikä velvoita lukijaa suoraan; kuvattu toiminta koskee epämääräisiä ihmisjoukkoja *monet* ja *jotkut*, johon viitataan *heinä*.

Aktiivisuuteen kannustamisen ja etenkin demokraattisen järjestelmän ymmärtämisen alleviivaamisen taustalla kummittelee pelko demokraattisen elämäntavan ja siihen liittyvän aktiivisen kansalaisuuden hylkäämisestä. Yhtäältä uhkana demokraattiselle elämäntavalle väikkyy passiivisuus ja välinpitämättömyys, toisaalta esimerkiksi ymmärtämättömyys kompromisseja kohtaan on populismin perinteistä polttoainetta. Demokraattisten ihanteiden varjona on antiikista asti ollut pelko siitä, ettei kansa ole riittävän asiantunteva kyetäkseen kantamaan vastuuta ja on helposti kiihotettavissa, ”massojen hulluus” (Eskelinen 2019, 27–35, 47–49). Esimerkiksi Platon painiskeli kansankiihotuksen pulman kanssa (Alhanen & Perhoniemi 2017, 32–38). Aristoteleen mukaan kansalaiset pitääkin alusta asti kasvattaa demokratiaan ja demokraattiseen elämäntapaan (Alhanen & Perhoniemi 2017, 44).

Dialogi ja sananvapaus

Demokratialle on nähty elinehtona dialogin ihanne: pyrkimys keskustelun kautta aidosti ymmärtää toisten näkemyksiä (esim. Alhanen 2016, 13–15). Oppikirjoissa demokratian käsite kytketään dialogin ihanteeseen varsin kiinteästi.

Demokratia toimii, kun ihmiset pystyvät keskustelemaan asioista rauhallisesti ja kuuntelemaan kaikkien ehdotuksia. [...] Demokratiassa jokainen voi yrittää vakuuttaa muut siitä, että oma ehdotus on paras. (Forum II, 32.)

Ilman vapaata tiedonvälitystä demokratia ei toimisi, sillä kansan täytyy tietää asioista voidakseen päättää niistä. Demokratia tarvitsee myös kansalaiskeskustelua, jossa mahdollisimman monet erilaiset mielipiteet pääsevät esiin. (Forum 9, 184.)

Opposition ansiosta politiikassa käydään jatkuvasti keskustelua, mikä on demokratian kannalta hyvä asia. (Forum 9, 205.)

Demokraattisessa maassa mediat ovat vapaita kertomaan itseään kiinnostavista asioista, ja ne tarjoavat myös foorumin kansalaisten keskustelulle. Medioissa julkisuutta saanut ajatus voi saada lisää kannatusta, kun samoin ajattelevat rohkaistuvat kertomaan oman kantansa ja innostuvat ajamaan samaa asiaa. (Memo, 170.)

Demokratia pyrkii antamaan äänen erilaisille ideologioille. Mitä enemmän ideologiat saavat kannatusta, sitä enemmän niillä on valtaa. Demokratia on myös yritys päättää yhteisistä asioista niin, että kaikilla on reilu mahdollisuus vaikuttaa yhteiskuntaan. Jos ihmiset ovat vahvasti eri mieltä asioista, seurauksena voi pahimmillaan olla levottomuuksia tai väkivaltaa. (Kompassi, 53.)

Keskustelu demokratian edellytyksenä rakennetaan erilaisten loogisten suhteiden varaan: *demokratia toimii, kun; ilman vapaata tiedonvälitystä demokratia ei toimisi*; toisaalta demokratia esitetään toimijana, joka *tarvitsee* ja *pyrkii*. Keskeisyyttä merkitään myös arvotavilla sananvalinnoilla *olennainen* ja *hyvä asia*. Lisäksi esiintyy mediaan kohdistuvaa velvoittavuutta: *kansan täytyy tietää*. Teksteihin rakentuu ihanteellisena tila, jossa näkemykset kohtaavat vapaasti keskustelun tilassa, ja paras voittaa (ks. Eskelinen 2019, 23).

Tämä vapaan ja laadultaan asiallisen ja rauhanomaisen (*keskustelemaan asioista rauhallisesti*) keskustelun ihanne näkyi jo Platonin kirjoituksissa: Gorgias-dialogissa Sokrates esittää päätöksentekoa tukevan keskustelun ihanteena asioita eri näkökulmista punnitsevan, totuuteen pyrkivän ja itsestään selviä näkökulmia kyseenalaistavan keskustelun, jonka pyrkimyksenä on ymmärtää asioita mahdollisimman perinpohjaisesti (ks. Alhanen & Perhoniemi 2017, 25–31). Sokrateen mukaan keskusteleva elämäntapa on demokratian ydintä, sillä sen keinoin kansalaiset voivat tarkastella yhteisiä arvojaan ja uskomuksiaan, joihin päätöksenteko perustuu. Antiikin perinteeseen viittaa niin ikään demokraattisen päätöksenteon edellytyksenä olevaan keskusteluun kuuluva perustelun ja vakuuttamisen, argumentoinnin ja retoriikan, taito (*jokainen voi yrittää vakuuttaa muut*). On kuitenkin syytä huomata, että antiikin Kreikan kehityksessä puhutaan suorasta demokratiasta, jossa keskustelu väistämättä tapahtuu erilaisten reunaehtojen puitteissa kuin edustuksellisessa demokratiassa. Vaikkapa kannan muuttaminen ei ole edustuksellisessa järjestelmässä yhtä yksinkertaista, sillä äänestyspäätösten perusteina toimivat usein juuri tietyt kannat.

Forum 9:n katkelmassa konfliktit ja eturistiriidat on siivottu demokratian kentältä: päätöksiä tehdään *hyvän yhteiskunnan ihanteen saavuttamiseksi*.

Demokratiassa on monia mielipiteitä hyvästä yhteiskunnasta. Poliitikassa aiheesta väitellään ja keskustellaan. Poliitikka on myös päätösten tekemistä hyvän yhteiskunnan ihanteen saavuttamiseksi. (Forum 9, 170.)

Yhteiskuntaopin oppimateriaaleja ja opetusta on kritisoitu kriittisen ja analyyttisen otteen puutteesta sekä konfliktien siivoamisesta pois näkyvistä (van den Berg & Löfström 2011; Mikander 2016, 77). Kritiikki on peräänkuuluttanut yhteiskunnallisten asioiden poliittisuuden ja konfliktien tunnustamista, niihin liittyvien etu- ja arvoriistiriitojen asettamista näkyville. Poliittisuuden häivyttäminen on omiaan häivyttämään toimijuuksia ja kamppailuja yhteiskunnassa ja siten myös oppilaan osallisuutta. Kamppailujen häivyttämiseen liittyvät myös sananvalinnat: eri mieltä olemisen riskinä ovat *Kompassi*-esimerkissä *levottomuudet ja väkivalta*, mikä on omiaan siivoamaan kamppailut ja konfliktit pois toimivan demokra-

tian keskiöstä; demokratian käsitteeseen kytkeytyy oppikirjateksteissä rauhanomaisen yhteisymmärryksen merkitys.

Toistaiseksi käsiteltyjä demokratian ulottuvuuksia pohdittaessa kiinnostavaa on, että demokratia valtiomuotona on selvästi järjestelmätason näkökulma, kun taas aktiivinen kansalaisuus on yksilötason. Dialogi yhdistää näitä tasoja olennaisesti: demokraattinen valtiomuoto luo edellytykset yksilöiden dialogiselle toiminnalle ja osallistumiselle. Edustuksellisesti järjestelmässä dialogi on väistämättä riippuvainen sen foorumeista, ja toimivaan demokraattiseen valtiomuotoon onkin nähty kuuluvan vapaan median ja sananvapauden. Ylipäänsä sellaiset arvot kuin tasa-arvo ja vapaus on perinteisesti nähty demokratian ytiminä (Tilly 2007, 14; Alhanen 2016, 57; Alhanen & Perhoniemi 2017, 11). Myös ihmisoikeudet ja yhdenvertaisuus esitetään demokratian edellytyksinä, ja sananvapaus kytkeytyy niihin tiiviisti.

Oikeus ilmaista oma mielipiteensä on olennainen osa demokratiaa. (Memo, 170.)

Demokratiaan kuuluvat ihmisoikeudet, kuten oikeus ilmaista mielipiteensä ja kokoontua esimerkiksi mielenosoituksiin. Sananvapaudella taataan se, että kansalaiset voivat kritisoida päättäjienkin toimintaa. (Lipas, 82.)

Sananvapaus on demokratian edellytys [otsikko] [...] Sellaisissa maissa, joissa ei ole sananvapautta, ei ole myöskään toimivaa demokratiaa. (Sydän 6, 22.)

Demokratiassa jokainen voi yhtä lailla vaikuttaa päätöksiin, sillä jokaisella on äänestyksessä vain yksi ääni. (Forum II, 32.)

Demokraattisissa valtioissa jokainen saa silti sanoa oman mielipiteensä äänen. Tämä on tärkeä ihmisoikeus. (Uniikki, 174.)

Demokratioissa sananvapautta pidetään tärkeänä asiana. (Uniikki, 175.)

Kahdessa ensimmäisessä esimerkissä oikeudet rakennetaan demokratian elimellisiksi osiksi (*on olennainen osa; kuuluvat*) ja kolmannessa sananvapaus nimetään demokratian *edellytykseksi*. Seuraavissa *demokratia* ja *demokraattiset valtiot* ovat yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden sekä sananvapauden adverbiaalisijaisina kehyksinä. *Uniikki*-katkelmissa sananvapauden olennaista roolia ihmisoikeutena ja osana demokratiaa rakennetaan arvottavilla ilmauksilla (*tärkeä* toistuu). Sananvapauden asema on myös itsestään selvä, ja sen yleistä vallitsevuutta rakentaa passiivi *pidetään*.

Edustuksellisuus

Edellä kävi ilmi, että vaaleissa äänestäminen esitetään hyvin olennaisena toimintana demokratian käsitteelle. Vaalit perustuvat edustuksellisuuden ajatukselle, ja edustuksellisuutta esitellään oppikirjoissa usein suhteessa suoraan demokratiaan.

Vaaleissa jokainen yrittää löytää sellaisen edustajan, joka ajattelee asioista samalla tavalla kuin hän itse. Edustajien välityksellä jokainen saa äänensä kuuluviin. (Forum II, 33)

Koska Suomessa on yli viisi miljoonaa asukasta, on mahdotonta, että koko kansa voisi kokoontua samaan aikaan samaan paikkaan tekemään päätöksiä. Siksi kansa valitsee vaaleissa äänestämällä keskuudestaan pienemmän joukon ihmisiä päättämään. Tätä periaatetta kutsutaan edustukselliseksi demokratiaksi. (Forum 9, 170.)

Koska kaikilla ihmisillä ei ole halua tai mahdollisuutta käyttää jatkuvasti aikaansa valtion asioihin perehtymiseen, äänioikeutetut ihmiset valitsevat vaaleissa itselleen edustajat. [...] Tällaista järjestelmää kutsutaan edustukselliseksi demokratiaksi. Ihanteellisessa tapauksessa voitaisiin harjoittaa niin sanottua suoraa demokratiaa. Silloin jokaisella ihmisellä olisi mahdollisuus olla mukana paikan päällä päättämässä yhteisistä asioista. (Memo, 185.)

Kielelliset valinnat rakentavat kuvan edustuksellisuudesta luonnollisen päättelyketjun päätepisteenä, jossa se on luonnollisesti toimiva ja loogisesti ajateltuna ainoa järkevä käytäntö. Ensimmäisessä katkelmassa esitetään yksiäänistävillä, kategorisilla väitelauseilla itsestään selvänä tilanne, jossa vaaleissa jokainen toimii juuri tietyin pyrkimyksin eli yrittää löytää samalla tavalla ajattelevan ja saa näin – ongelmitta – äänensä kuuluviin. Seuraavissa esimerkeissä puolestaan perustellaan yksiäänisesti *koska*-adverbiaalilauseen (ks. VISK § 1111) avulla edustuksellisuuden käytännöllistä välttämättömyyttä. Viimeisen esimerkin tekstiin piirtyy arvottavalla sananvalinnalla kiinnostava asetelma, jossa ideaalina (*ihanteellisessa tapauksessa*) olisi suora demokratia, mutta käytännön pakosta on tyydyttävä edustukselliseen demokratiaan. Kuitenkin jo edustuksellisen demokratian ideologi James Madisonilla nimenomaan edustuksellisuus piti sisällään keskeisiä etuja suoraan demokratiaan nähden (ks. Alhanen & Perhoniemi 2017, 119–123). *Memo*-katkelman ensimmäinen virke kiinnittääkin huomion yhteen Madisoninkin korostamaan etuun, siihen, että edustajalla on mahdollisuus työkseen perehtyä asioihin päätöksiensä taustalla. Edustukselliseen demokratiaan kuuluu paitsi äänestäminen myös mahdollisuus asettua itse ehdolle.

Äänestämisen lisäksi kansalaiset voivat osallistua politiikkaan myös asettamalla itse ehdokkaiksi vaaleissa. (Forum 9, 170.)

Halutessaan he [kansalaiset] voivat itse asettua vaaleissa ehdokkaiksi. (Memo, 170.)

Kansalaisen toimijuus demokratiassa keskittyy nimenomaan vaaleihin, joissa voi äänestää ja asettua ehdolle. Kokoavasti voidaan todeta, että demokratian käsitteen ytimeksi rakentuu oppikirjoissa kansanvaltainen valtiomuoto, jonka keskeinen käytäntö ovat vaalit ja niissä äänestäminen. Lisäksi demokratian merkityksen ytimen tuntumaan kytketään ajatuskokonaisuuksina aktiivinen kansalaisuus, dialogi, edustuksellisuus sekä oikeuksia, ihanteita ja arvoja kuten sananvapaus ja tasa-arvo. Näistä aineksista rakentuu oppikirjateksteihin sanaan *demokratia* yhdistyvä merkityskokonaisuus, demokratian käsite. Seuraavaksi tarkastelen, millaisiin laajempiin käsitteellisiin konteksteihin demokratian käsite oppikirjoissa sijoitetaan.

Demokratian kontekstit

Tässä luvussa tarkastelen niitä konteksteja, joiden avulla demokratian käsitettä asemoidaan maailmaan. Ensinnäkin demokratian käsite asemoidaan maantieteellis-kulttuurisesti Suomeen, Eurooppaan ja antiikin Kreikkaan, toiseksi – ja edelliseen liittyen – se asemoidaan käsitteellisesti suhteessa diktatuuriin, sen vastakohtaksi ja vaihtoehdoksi.

Suomi, Eurooppa ja antiikin Kreikka

Tiettyyn maahan sijoittaminen on yksi yhteiskuntajärjestelmän havainnollistamisen keino, ja suomalaisessa oppikirjassa demokratian esimerkkinä Suomi on odotuksenmukainen vaihtoehto.

Kansa valitsee päätöksiä tekevät ihmiset vapailla vaaleilla, koska Suomessa on demokratia. Monet arkipäivään vaikuttavista päätöksistä tehdään kunnissa, eduskunnassa ja Euroopan unionissa. (Forum 9, 191.)

Vaikka demokratia voi Suomessa tuntua lähes itsestäänselvyydeltä, läheskään kaikki maailman valtiot eivät ole demokratioita. (Memo, 170.)

Maantieteelliseen kehukseen sijoittaminen tapahtuu eksistentiaalilauseella (ks. VISK § 893) *Suomessa on demokratia*, jossa Suomi on jälleen adverbiaaliasemassa (ks. VISK § 959; yllä), sekä esittämällä kategorisella väitelauseella (ks. yllä) demokratia lukijalle itsestäänselvyytenä juuri Suomessa. Tällaisia katkelmia on kiinnostavaa asettaa vasten Eskelisen (2019) ajatusta siitä, että demokratian idea nähdään itsestään selvästi sellaisena kuin se toteutuu nyt ja tässä. Demokratia ei näyttäyty esimerkiksi janana, jonka päässä olisi demokratian ihanne, jota kohti Suomessakin voitaisiin pyrkiä, vaan demokratia on joko päällä tai pois päältä. Lisäksi yllä Euroopan unioni toimii esimerkkinä demokratian instituutiosta. Myös Mikanderin (2016, 30) havaintojen mukaan Eurooppa toimii oppikirjoissa toimivan demokratian itsestään selvänä ympäristönä. Mikander toteaa vapauden ja demokratian esiintyvän oppikirjoissa lännelle olemuksellisina arvoina – niitä ei olisi voitu keksiä missään muualla. Tähän representaatioon liittyy olennaisesti antiikin Kreikan esittäminen demokratian ja samalla ylipäänsä länsimaisen sivistyksen kehtona (ks. Rinne 2019, 135).

Näin [suoralla demokratialla] kansanvaltaa toteutettiin antiikin Kreikan kaupunkivaltioissa, kun muutama tuhat äänioikeutettua kokoontui kaupungin keskusaukiolle tekemään päätöksiä. (Memo, 185.)

Esimerkiksi vapailla miehillä oli oikeus osallistua yhteisistä asioista päättämiseen. Tästä syntyi idea demokratiasta, jossa kansalaiset saivat vaikuttaa päätöksentekoon. Demokratian idea toteutui kaupungeissa, joissa vapaat miehet kerääntyivät toreille päätöksentekoon. (Uniikki, 255.)

Demokratian käsitteen alkuperä ankkuroidaan antiikin Kreikkaan. Merkillepantavaa on, että suoran demokratian spesifiä ympäristöä ei nimetä, vaan puhutaan kaupungeista ja kaupunkivaltioista, jotka ovat esitettyjen asiaintilojen kehyksinä adverbiaalin asemassa. Mikander (2016, 61–62) huomauttaakin eurooppalaisen kulttuuriperinteen rakentamiseen liittyvästä valikoivuudesta: Ateenan demokraattiset ideat esitetään eurooppalaisina ydinarvoina, spartalaisia arvoja ei. Hän kritisoi oppikirjoissa esiintyvää ristiriitaa: antiikin Kreikka ymmärretään oppikirjoissa eurooppalaisuuden alkupisteenä, vaikka Ateena ja

Sparta hahmotetaan niissä suorastaan vastakohtaisina paikkoina (Mikander 2016, 36; ks. myös Rinne 2019, 136). Demokratian käsitteelle antiikin Kreikka toimii edelleen keskeisenä kontekstina oppikirjateksteissä.

Diktatuuri demokratian peilinä

Demokratian käsitteelliseksi kontekstiksi rakennetaan useissa kirjoissa vastakohtainen suhde diktatuuriin; terminologisesti ilmaistuna demokratia ja diktatuuri esitellään (implisiittisesti) vieruskäsitteinä (ks. TSK 2006, 13). Diktatuuri toimii teksteissä ikään kuin demokratian peilinä, joka auttaa hahmottamaan demokratian merkitystä ja perustelee demokratiaa yhteiskuntajärjestelmänä. Diktatuuri onkin tyypillinen demokratian vastakohta (ks. Eskelinen 2019, 20–21), ja siksi kirjoittajalle retorisisena resurssina ilmeisen käyttökelpoinen demokratian käsitteen hahmottelussa. Esimerkkeinä diktatuureista ja ei-demokraattisista maista annetaan muun muassa Kiina, Venäjä ja Afganistan.

Ihmisoikeuksia poljetaan sodan takia kaaoksessa olevissa valtioissa, kuten Afganistanissa ja Syyriassa. Myöskään diktatuureissa eivät ihmisoikeudet toteudu yhtä hyvin kuin demokratioissa, koska niissä vallanpitäjät voivat kohdella kansalaisiaan huonosti ilman pelkoa oman valtansa menettämisestä. Esimerkiksi Kiinassa sananvapaus toteutuu huonosti. (Forum 9, 27.)

Käytännössä Kiina siis on yhden puolueen diktatuuri. [...] Demokratiaan kuuluu oikeus osoittaa mieltä vallanpitäjiä vastaan. Monissa maissa kuten Venäjällä vallanpitäjät ovat kuitenkin koettaneet rajoittaa mielenosoitusoikeutta. (Memo, 170.)

Monissa maissa, joissa on esimerkiksi diktatuuri tai epädemokraattinen valtilanne, sananvapautta rajoitetaan monin tavoin ja sananvapauden käyttämisestä voidaan rangaista rajusti. (Välkky, 98.)

Esimerkeissä tehdään näkyväksi yllä esiteltyjä demokratian ulottuvuuksia, kuten sananvapautta, niiden poissaolon kautta. Kielto toimii näin erilaisten näkökulmien esille asettamisen keinona (ks. Fairclough 1992, 121–122; Pietikäinen & Mäntynen 2019, 190–191). Diktatuuri asettuu demokratian peiliksi sekä abstraktiona että maantieteellisesti ankkuroituna tiettyihin maihin ja siten havainnollistettuna. Esimerkkinä diktatuurin käyttämisestä käsitteellisemmällä tasolla on 6. luokan *Forum II*:ssa demokratiaa käsittelevä kappale, jonka käynnistävän kertomuksen näyttämönä on yhteiskunnan järjestämisen pohdinnalle klassinen ympäristö, autio saari, jolle haaksirikkoutuneet alkavat rakentaa yhteiselämän järjestystä tyhjästä.

Jos yksi ihminen päättäisi kaikista asioista kysymättä muilta, hän olisi diktattori. Se ei houkuttanut ketään. (Forum II, 32.)

Sananvalinnat korostavat haluja ja moraalialia. Diktatuurin hylkäämiselle löytyvät perustelut tunteiden ja mielihalujen pohjalta: se ei houkuta ketään. Toisena demokratialle kuviteltavissa olevana vaihtohtona esitetään rikkaiden valta, plutokratia. Sitä ei kuitenkaan nimetä. Rikkaiden valtakain sivuutetaan demokratiaan verrattuna itsestään selvästi ei-toivottavana – *epäreiluna* – vaihtohtona.

Epäreilua olisi sekin, että vain rikkaat saisivat päättää asioista. (Forum II, 32.)

Yhteiskuntajärjestelmistä piirtyy implisiittisesti systeeminen asetelma, jossa demokratia, diktatuuri ja plutokratia hahmottuvat toisiaan vasten. Esimerkki on myös paljastava kuva poliittisesta mielikuvituksesta: erilaiset ”kriatiat” ovat tarjolla valmiina paketteina, joista voidaan valita – vaikkapa houkuttelevuuden ja reiluuden perusteella (poliittisen mielikuvituksen käsitteestä ks. esim. Ylöstalo ym. 2021). Demokratian käsitteen hahmottelua diktatuurin käsitettä vasten onkin syytä pohtia juuri poliittisen mielikuvituksen näkökulmasta. Onko demokratia itsestään selvästi nykytila niin pitkään, kuin emme tunnista elävämme diktatuurissa?

Suomi, antiikin Kreikka ja vastakohtaisuus diktatuuriin ovat oppikirjoissa niitä konteksteja, joiden kautta käsitettä havainnollistetaan ja konkretisoidaan.

Lopuksi

Olen tässä artikkelissa tarkastellut, miten demokratian käsite esitellään peruskoulun oppikirjoissa, mitä ideoita siihen kytketään sekä millaisten kontekstien osaksi se asetetaan. Näistä näkökulmista olen pyrkinyt esittämään kuvan siitä, millaisena yhteiskunnallisen ajattelun työkaluna demokratia lukijalle tarjotaan ja pyrkinyt tekemään siten näkyväksi didaktisen transposition jälkiä. Mitä käsitteen esitystapa tarkoittaa demokratiakasvatuksen kannalta ja poliittisen mielikuvituksen näkökulmasta?

Oppikirjoissa demokratia ymmärretään kansanvaltana, johon kuuluu keskustelu, aktiivinen kansalaisuus, sananvapaus ja edustuksellisuus ja joka sijoittuu esimerkiksi Suomeen eikä Kiinaan ja jonka vaihtoehtona on diktatuuri. Määritelmässä käsitteen ytimeksi asetetaan valtiomuoto ja niiden ympäristössä ytimeen kiinnitetään demokraattisen elämäntavan keskeisiä elementtejä, jotka korostavat sekä yhteisön (dialogi, sananvapaus) että yksilön (aktiivinen kansalaisuus) näkökulmaa. Aineisto heijastaa opetussuunnitelmaa oppiaineiden työnjaon suhteen. Yhteiskuntaopilla on demokratian käsitteen esittelyssä keskeinen rooli, samoin uskonnossa ja elämänkatsomustiedossa se on näkyvässä osassa. Maantiedossa sitä käsitellään jonkin verran.

Hallitsevaa on demokratian käsitteen esittäminen valmiina opeteltavana sisältönä, siis staattisena käsitteenä. Demokratia näyttäytyy ikään kuin on/off-tilana, joka joko vallitsee jossakin paikassa tai ei; asetelmaa korostaa diktatuurin esitleminen off-vaihtoehtona. Havainnot käyvät yksiin esimerkiksi Eskelisen (2019, 23–24) huomion, jonka mukaan demokratia on usein tyypistynyt lähinnä päätöksenteon mekanismiksi, kanssa. Jos demokratian ajatusta esiteltäisiin esimerkiksi jatkumomaisena – demokraattisuutena tai (de)demokratisoitumiskehityksenä (vrt. Tilly 2007) –, sitä vasten voisi tarkastella kriittisesti paitsi epädemokraattisesti johdettujen Kiinan ja Venäjän myös Suomen yhteiskunnallisia ominaisuuksia ja kehitystä. Tällöin demokratia toimisi dynaamisena, kriittisen analyysin ja problematisoinnin välineenä, staattisen opittavan sisällön sijaan. Kriittiseen ajatteluun kasvattaminen on tyypillisesti nähty demokratiakasvatuksen lähtökohtana (Männistö & Fornaciari 2017; Tomperi 2018). Jatkumoajattelu on yhteensopiva utopia-ajattelun kanssa, jos demokraattisen utopian sijoittaa demokratisoitumiskehityksen ja demokratian jatkumon ääripääksi. Eskelinen (2019) esittää demokratian kehitykselle ja ylläpitämiselle keskeisenä ongelmana sen, ettei demokratiaa osata nähdä utopiana ja siten piiskata nykyistä yhteiskuntajärjestelmää eteenpäin ihannetta kohti. Myös Alhasen (2016, 21) mukaan demokratian

ihanne on tarpeen tuntea, jotta sitä kohti voidaan pyrkiä. Jos haluamme kasvattaa demokraattiseen kansalaisuuteen ihanneajattelun kautta, demokratian käsitteen utooppinen, mielikuvitusta ruokkiva esittely ja käyttö oppimateriaaleissa voisi olla yksi, toki rajallinen askel siihen suuntaan.

Vaatus käsitteen esittelemisestä dynaamisena oppikirjojen leipätekstissä voi kuulostaa suurelta. Kuitenkin keskeisten ja monimutkaisten käsitteiden problematisoivaa, dynaamistavaa esittelyä tapahtuu jo oppikirjoissa, esimerkiksi kulttuurin käsitteen osalta (Sato-kangas & Suuriniemi tulossa). On selvää, että kaikkea mahdollista demokratian käsitteeseen liittyvää tietoa ei voi tarjota lukijalle käsitteen esittelyssä oppikirjan leipätekstissä, ja käsitykset ja ymmärrys kertyvät pikkuhiljaa koulutaipaleen mittaan. Toisaalta käsitteen esittely- ja selitysjaksot ovat kiinnostavia osaltaan juuri siksi, että ne osoittavat, mitä pidetään demokratian olennaisena ytimenä. Edellä esitettyä ei tulekaan lukea kovin kirpeänä kritiikkinä oppikirjoja kohtaan, sillä oppikirjan tehtäviin kuuluu tilarajoitteiden puitteissa esitellä keskeistä käsitteistöä ymmärrettävästi ja selkeästi. Oppikirjateksti on vain osa opetusta (ks. esim. Karvonen 2019), ja tutkimustulokseni voi toivoakseni toimia myös pohjana opetukselle, tehtävänannoille ja täydentävälle materiaalille. Jo nyt jotkin kirjojen tehtävänannot vievät demokratian käsitettä dynaamisempaan suuntaan. Oppikirjan leipätekstin ulkopuolella on mahdollista problematisoida ja miksei ”jatkuuollistaa” ja ”utopisoida” demokratiaa käsitteenä, jonka avulla voidaan pohtia vaikuttamisen ja yhteiskunnan järjestämisen mahdollisuuksia.

Opetussuunnitelma painottaa useaan otteeseen osallisuutta demokraattisessa yhteiskunnassa perusopetuksen keskeisenä tavoitteena (Opetushallitus 2014, 28, 35). Eskelinen (2019, 158–160) taas peräänkuuluttaa mielikuvituksen keskeistä roolia demokratiassa. Jos demokratia esitetään ainoastaan yksilöiden välisenä käytännön menettelynä, sellaisena se myös opitaan (mp.; ks. myös Alhanen 2016, 154–156). Käsitteen staattisuus häivyttää yksilön toimijuutta, joka on olennainen demokraattiselle kansalaisuudelle. Millaista parempi demokratia voisi olla vaikkapa lukijan koulussa, paikkakunnalla, Suomessa tai laajemmin? Mitä pitäisi muuttaa ja millaiseen ihanteeseen pyrkiä?

Tässä ottamaani positioon, johon kuuluu hegemonisessa asemassa olevan demokratian periaatteiden puolustaminen ja sen pedagogisen esittämisen kehitysehdotukset, liittyy monenlaista problematiikkaa. Kuten aineistossanikin näkyy, demokratiaa ei aina tarkastella valtiomuotona tai kansallisvaltion tasolla toimivana järjestelmänä. On esimerkiksi olemassa monenlaisia ulkoparlamentaarisia ja suoraa demokratiaa painottavia liikkeitä, suuntauksia ja sovelluksia, joissa vaikkapa äänestäminen ei ole keskeisessä asemassa vaan painopiste on keskustelussa, monenlaisessa vaikuttamisessa, konkreettisissa kamppailuissa ja muun muassa vallanpitäjien painostamisessa. Dialogi ja suora demokratia ovat näkyvissä myös oppikirjoissa, ja voidaan pohtia, tulisiko esitystapaa viedä jäsenyteenpään suuntaan, nimetä ja eritellä tässä kehyksessä muita demokraattisen ajattelun ja toiminnan muotoja kuin edustuksellisen valtiomuodon ja siten täsmentää demokratian käsitettä ja myös laajentaa sitä valtiomuodon ulkopuolelle. Nykyinen esitystapa on omiaan sitomaan kaikki esitellyt ulottuvuudet valtiolliseen järjestelmään vaaleineen. Entä ei-demokraattiset liikkeet? Voisiko demokratian jatkumo- ja utopialuonnetta havainnollistaa pohtimalla demokraattisissa yhteiskunnissa (tällä hetkellä) ei-hegemonisia ei-demokraattisia pyrkimyksiä ja utopioita ”demokratia vs. diktatuuri” -dikotomian sijaan? Tähänkin liittyvät edellä mainitut käytännön reunaehdot, ja oppikirjat mahdollistavat tietenkin monenlaisia luku- ja käyttötapoja.

Yhtenä lähtökohtana tähän tutkimukseen oli ajatus, että käsitteiden käyttöä on tärkeää tutkia, sillä se tuottaa meille tietoa siitä, miten hahmotamme sosiaalisen todellisuuden.

Demokratia-käsitteen konstruointi oppikirjoissa viittaa siihen, että didaktisessa transposi-tiossa siitä tavallisesti kuoritaan käsite, joka ohjaa näkemään demokratian staattisena, val-miina yhteiskunnan järjestämisen pakettina, ja nykyisen järjestelmän ainoana mahdollisena demokratian toteutumana. Yhteiskunnallisten käsitteiden omaksuminen dynaamisina voi tukea kriittiseen ajatteluun ohjaamista oppikirjoissa (ks. Mikander 2016, 77–79). Demo-kraattinen kansalaisuus taas vaatii kansalaisilta kykyä kriittisyyteen. Jos ja kun demokratia poliittisena ideana ei ole vain ajatusrakennelma vaan ”työkalu, jolla ihmiset muuttavat yhteisöään ja elinympäristöään” (Alhanen & Perhoniemi 2017, 14), sen esittäminen dynaa-misempana, jatkumollisempana ja utooppisempanakin käsitteenä voisi sysiä lukijaa eteen-päin matkalla kohti demokraattista kansalaisuutta.

Lähteet

- Calonius, Lauri, Hakala, Olli, Hirvonen, Ilmari, Huotari, Eino & Mäkikangas, Matti 2018. *Kompassi 7–9 yläkoulun elämäntutkimustieto*. Helsinki: Otava.
- Cantell, Hannele, Jutila, Heikki, Keskitalo, Rita, Moilanen, Juho, Petrelius, Mari & Viipuri, Mervi 2019. *Geoidi. Ihmiset ja kulttuuri*. Helsinki: Sanoma Pro.
- Hanska, Jussi, Ranta, Inari, Rikala, Juhapekka & Tirkkonen, Jari 2018. *Memo yhteiskunta-oppi*. Helsinki: Edita.
- Haviala, Anu, Kalm, Merja, Katajamäki, Minna, Siter, Marjo & Vepsäläinen, Mari 2018. *Välkky 6. Äidinkieli ja kirjallisuus*. Helsinki: Sanoma Pro.
- Holm, Kristiina, Parviola, Jarno & Vaaramo, Riitta 2018. *Lipas. Hyvä elämä*. Helsinki: Sanoma Pro.
- Hämäläinen, Eenariina, Kohi, Antti, Päivärinta, Kimmo, Turtiainen, Simo & Vihervä, Vesa 2016. *Forum. Yhteiskuntaoppi II*. Helsinki: Otava.
- Hämäläinen, Eenariina, Kohi, Antti, Päivärinta, Kimmo & Vihervä, Vesa 2018. *Forum 9. Yhteiskuntaoppi*. Helsinki: Otava.
- Jokela, Eero, Kalm, Merja & Mäkelä, Saara 2018. *Sydän 6 Uskonto*. Helsinki: Otava.
- Käpylehto, Karoliina, Manner, Marja, Silfverberg, Raija & Sakaranaho, Tuula 2019. *Uniikki 7–9 Elämäntutkimustieto*. Helsinki: Edita.

Kirjallisuus

- Alhanen, Kai 2016. *Dialogi demokratiassa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Alhanen, Kai & Perhoniemi, Tuukka 2017. *Demokraattinen perintömme*. Tampere: Vastapaino.
- Applebaum, Anne 2020. *Demokratian iltahämärä (Twilight of Democracy, 2020)*. Suom. Antero Helasvuo. Helsinki: Siltala.
- Belt, Jaakko 2020. Pääkirjoitus. *niin & näin* 4/2020, 3–4.
- van den Berg, Marko & Löfström, Jan 2011. Katsaus peruskoulun yhteiskuntatiedolliseen opetukseen 2000-luvun Suomessa: puitteet, tarpeet, kehitysnäkymät. *Kasvatus & Aika* 5 (1), 79–113 [www-lähde]. < <https://journal.fi/kasvatusja aika/article/view/68363> > (Luettu 3.11.2021).
- Dahl, Robert 1998. *On democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Eskelinen, Teppo 2019. *Demokratia utopiana ja sen vastavoimat*. Tampere: Vastapaino.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Pearson Education Ltd.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.

- Heinonen, Juha-Pekka 2005. *Opetussuunnitelmat vai oppimateriaalit. Peruskoulun opettajien käsityksiä opetussuunnitelmien ja oppimateriaalien merkityksestä opetuksessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto, Soveltavan kasvatustieteen laitos.
- Hiidenmaa, Pirjo 2003. *Suomen kieli – who cares?* Helsinki: Otava.
- Kang, Wan & Kilpatrick, Jeremy 1992. Didactic transposition in mathematics textbooks. *For the Learning of Mathematics* 12 (1), 2–7.
- Karvonen, Pirjo 1995. *Oppikirjateksti toimintana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karvonen, Ulla 2019. *Tekstit luokkahuonevuorovaikutuksessa. Oppimateriaalit toteutuvan opetussuunnitelman rakentumisessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Karvonen, Ulla, Tainio, Liisa & Routarinne, Sara 2017. Oppia kirjoista. Systemaattinen katsaus suomalaisten perusopetuksen oppimateriaalien tutkimukseen. *Kasvatus & Aika* 11 (4), 39–57 [www-lähde]. < <https://journal.fi/kasvatusja aika/article/view/68764> > (Luettu 3.11.2021).
- Levitsky, Steven & Ziblatt, Daniel 2018. *How Democracies Die*. New York: Crown.
- Löfström, Jan 2001. Yhteiskuntatiedon ongelma. Teoksessa Löfström, Jan (toim.), *Yhteiskuntatiedon tiedetausta. Ainedidaktisia lähtökohtia oppiaineen kehittämiseen*. Helsinki: Helsingin yliopisto, *Studia Paedagogica* 26, 9–19.
- Macgilchrist, Felicitas 2018. Textbooks. Teoksessa Flowerdew, John & Richardson, John (toim.), *The Routledge handbook of critical discourse studies*. London: Routledge, 677–697. <https://doi.org/10.4324/9781315739342-36>
- Mikander, Pia 2016. *Westerners and others in Finnish school textbooks*. University of Helsinki, Faculty of Behavioural Sciences. *Studies in Educational Sciences* 273. Helsinki: Unigrafia.
- Männistö, Perttu & Fornaciari, Alekski 2017. Demokratiakasvatuksen lähtökohdat ja peruseriaatteet. Teoksessa Männistö, Perttu, Rautiainen, Matti & Vanhanen-Nuutinen, Liisa (toim.), *Hyvän lähteillä. Demokratia- ja ihmisoikeuskasvatus opetustyössä*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 35–55 [www-lähde]. < <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/55851> > (Luettu 3.11.2021).
- Opetushallitus 2014. *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014*. Helsinki: Opetushallitus.
- Pavlick, Jennifer 2019. Reproducing patriotism: An exploration of ‘freedom’ in US history textbooks. *Discourse & Society* 30 (5), 482–502. <https://doi.org/10.1177/0957926519855787>
- Pietikäinen, Sari & Mäntynen, Anne 2019. *Uusi kurssi kohti diskurssia*. Tampere: Vastapaino.
- Provenzo, Eugene, Shaver, Annis & Bello, Manuel 2011. Introduction. Teoksessa Provenzo, Eugene, Shaver, Annis & Bello, Manuel (toim.), *The Textbook as Discourse. Sociocultural Dimensions of American Schoolbooks*. London: Routledge, 1–8. <https://doi.org/10.4324/9780203836026>
- Pälli, Pekka & Lillqvist, Ella 2020. Diskurssianalyysi. Teoksessa Luodonpää-Manni, Milla, Hamunen, Markus, Konstenius, Reetta, Miestamo, Matti, Nikanne, Urpo & Sinnemäki, Kaius (toim.), *Kielentutkimuksen menetelmiä I–IV*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 374–411. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1qp9hgb.14>
- Rinne, Eeva 2019. *(Moni)kulttuurinen maailmankuva ja kuulumisen politiikka suomalaisissa peruskoulun oppikirjoissa ja nuorten kokemuksissa*. Tampere: University of Tampere. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-1182-7>
- Runciman, David 2018. *How Democracy Ends*. New York: Basic Books.

- Saario, Johanna 2012. *Yhteiskuntaopin kieliympäristö ja käsitteet. Toisella kielellä opiskelevan haasteet ja tuen tarpeet*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Satokangas, Henri 2020. Termien kontekstin rakentaminen oppi- ja tietokirjallisuudessa. *Puhe ja kieli* 40 (4), 291–310. <https://doi.org/10.23997/pk.103312>
- Satokangas, Henri & Suuriniemi, Salla-Maaria (tulossa). Kuinka kirja katsoo käsitteitä? – Kulttuurin, katsomuksen ja kielen käsitteiden hierarkiat ja diskurssit oppikirjoissa.
- Shore, Susanna 2020. *Lauseita ja vesinokkaeläimiä. Perinteisestä funktionaaliseen lauseoppiin*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suuriniemi, Salla-Maaria 2019. Kielitietoisuuden käsite ja kieli-ideologiat helsinkiläisten peruskoulujen opetussuunnitelmadiskursseissa. Teoksessa Kok, Maria, Massinen, Henna, Moshnikov, Ilja, Penttilä, Esa, Tavi, Susanna & Tuomainen, Laura (toim.), *Pidetään kielet elävinä. AFinLan vuosikirja 2019*. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen julkaisuja 77. Jyväskylä: Suomen soveltavan kielitieteen yhdistys AFinLA, 42–59. <https://doi.org/10.30661/afinlavk.79512>
- Tilly, Charles 2007. *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomperi, Tuukka 2018. Demokraattisen keskustelun ja kriittisen ajattelun taidot. Teoksessa Rautiainen, Matti (toim.), *Kohti parempaa demokratiaa. Euroopan neuvoston demokraatiakulttuurin kompetenssit kasvatuksessa ja opetuksessa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 20–27 [www-lähde]. < <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/60058> > (Luettu 3.11.2021).
- TSK 2006. *Terminologian sanasto*. Helsinki: Sanastokeskus TSK [www-lähde]. < <http://www.tsk.fi/tiedostot/pdf/TerminologianSanasto.pdf> > (Luettu 28.10.2021).
- Virtanen, Mikko 2015. *Akateeminen kirja-arvio moniäänisenä toimintana*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos.
- VISK = Hakulinen, Auli, Vilkuna, Maria, Korhonen, Riitta, Koivisto, Vesa, Heinonen, Tarja-Riitta, Alho, Irja 2004. *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Verkkoversio [www-lähde]. < <http://scripta.kotus.fi/visk> > (Luettu 6.8.2021).
- Ylöstalo, Hanna, Porkola, Pilvi & Salmenniemi, Suvi 2021. Poliittinen mielikuvitus ja vaihtoehtoiset tulvaisuudet. *Politiikasta* 19.4.2021 [www-lähde]. < <https://politiikasta.fi/poliittinen-mielikuvitus-ja-vaihtoehtoiset-tulevaisuudet/> > (Luettu 28.10.2021).

FM Henri Satokangas on väitöskirjatutkija Helsingin yliopistossa ja työskentelee projektisuunnittelijana Helsingin yliopiston Koulutuksen arviointikeskuksessa.